

Ένδυση, υπόδηση, καλλωπισμός και κόμμωση

Δήμητρα Ακτσελή

Η ένδυση στην καθημερινή ζωή των Ρωμαίων είχε διαφορετική σημασία από ό, τι στη ζωή των Ελλήνων: αυστηρές προδιαγραφές και κανονισμοί νομικής υπόστασης διέπουν τα ζητήματα ένδυσης σύμφωνα με κοινωνικούς διαχωρισμούς.

Το πιο χαρακτηριστικό ένδυμα των ρωμαϊκών χρόνων ήταν η *tunica*, ένας μάλλινος χιτώνας με κοντά μανίκια και ζώνη. Αποτελούσε γυναικείο και ανδρικό ένδυμα, το οποίο στις γυναίκες ήταν συνήθως μακρύτερο· εξάλλου, συχνά οι γυναίκες και σπανιότερα οι άντρες φορούσαν το χειμώνα έξω από το σπίτι δύο *tunicae* (*tunica interior* και *tunica exterior*). Κάποτε η *tunica* ήταν μέρος της επίσημης ενδυμασίας ορισμένων προσώπων· γνωστή ήταν η *tunica laticlavata* με μια κάθετη φαρδιά πορφυρή λωρίδα για τους συγκλητικούς και η *tunica angusticlavata* με μια αντίστοιχη στενή λωρίδα για τους ιππείς.

Μόνο ο Ρωμαίος πολίτης είχε δικαίωμα να φορά πάνω από την *tunica* την *τήβεννο* (*toga*), οι ρίζες της οποίας βρίσκονται στην ετρουσκική *τήβεννο* [ΜΘ 6100]. Η *τήβεννος* αποτελούνταν από μάλλινο ύφασμα, λινό ή και μετάξι και ήταν πλούσια σε πτυχές και δέσμες υφάσματος: ο λεγόμενος *sinus* κρεμόταν από τον δεξιό ώμο πάνω από το εξωτερικό περίγραμμα του δεξιού βραχίονα μέχρι το δεξί γόνατο και από εκεί ανέβαινε πάλι προς τα επάνω· ο λεγόμενος *balteus* τεντωνόταν από τη δεξιά μασχάλη προς τον αριστερό ώμο και τέλος, ο *umbo*, μια δέσμη πτυχώσεων που κρεμόταν πάνω από τον *balteus* (εικ. 1). Το χρώμα και το φάρδος της ταινιωτής παρυφής της φανέρωναν αν ο ενδεδυμένος με την *τήβεννο* ανήκε στους πατρικίους, τους ιππείς ή τους απλούς πολίτες. Χαρακτηριστική ήταν η διακόσμησή της συνήθως στο κάτω τμήμα με μια πορφυρή μπορντούρα (*toga praetexta*) και χρησιμοποιούνταν ως το κατεξοχήν ένδυμα των ιερέων. Αλλαγές στον τρόπο της πτύχωσης σημειώθηκαν κατά περιόδους στη διάρκεια της αυτοκρατορικής περιόδου. Το γεγονός ότι η *τήβεννος* με το πλήθος των πτυχών και των δεσμών υφάσματος ήταν μια μάλλον περίπλοκη ενδυμασία και απαιτούσε αρκετό χρόνο και κόπο για την τακτοποίησή της, είχε ως αποτέλεσμα να μην χρησιμοποιείται πλέον στην καθημερινή ζωή κατά τη διάρκεια της αυτοκρατορικής περιόδου και να αποτελεί τελικά ενδυμασία μόνο για επίσημες ή δημόσιες εμφανίσεις. Η *τήβεννος* αντικαταστάθηκε από ένα άλλο είδος ιματίου, το *pallium* που συγκρατούνταν με πόρπη στον δεξιό ώμο, ενώ κάποτε είχε και κουκούλα ή/και ήταν χρωματιστό.

Εικ. 1. Άγαλμα τηβεννοφόρου ΜΘ 1528 από τη Θεσσαλονίκη, της όψιμης περιόδου του Κλαυδίου ή της εποχής του Νέρωνα. Διακρίνεται με σαφήνεια το ένδυμα της τηβέννου και οι πτυχές. (Φωτογραφικό Αρχείο Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης).

Η Ρωμαία δέσποινα φορούσε πάνω από την tunica την *stola*, ένα μακρύ φόρεμα, στενό επάνω και κάτω με κοντά μανίκια, που μαζευόταν με μια περίτεχνα κοσμημένη ζώνη πάνω από τη μέση.

Συχνά οι κυρίες έβαζαν πάνω από την *stola* την *palla*, ένα φαρδύ σάλι, που τις κάλυπτε από το κεφάλι μέχρι τα πόδια. Τα υφάσματα ήταν βαμβακερά, λινά ή ακόμη και μεταξένια, από μετάξι αληθινό, που είχε εισαχθεί από την Κίνα και επομένως ήταν πολύ ακριβό.

Πάνω από την *tunica* (αλλά όχι πάνω από την τήβεννο) φορούσαν την *raenula*, ένα άλλο πανωφόρι από βαρύ ύφασμα, τελείως κλειστό, με τριγωνικό συνήθως άνοιγμα για το κεφάλι. Ως πανωφόρι χειμερινό και ταξιδιωτικό η *raenula* αποτελείται από μαλλί, ενώ η γυναικεία ήταν συνήθως μακρύτερη από την ανδρική.

Ένα ελαφρύ πανωφόρι για τη βροχή που φορούσαν και πάνω από την τήβεννο, ήταν η *lacerna*, φτιαγμένη συχνά από ύφασμα με έντονα χρώματα· είχε ημικυκλικό σχήμα και στερεωνόταν όπως η ελληνική χλαμύδα με πόρπη στο στήθος ή στον δεξιό ώμο. Συχνά φορούσαν τη *lacerna* πάνω από την τήβεννο κατά την παρακολούθηση θεατρικών παραστάσεων, αν και την έβγαζαν, όταν έπρεπε να χαιρετήσουν υψηλά ιστάμενα πρόσωπα.

Στις επαρχίες της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, ιδιαίτερα στις βόρειες περιοχές, υπήρχαν και ορισμένα είδη ένδυσης κατάλληλα για τις εκεί κλιματικές συνθήκες: ο *birrus*, πανωφόρι από βαρύ ύφασμα, ο *cucullus*, κάλυμμα κεφαλής σαν κουκούλα που έφτανε μέχρι τους ώμους και το φορούσαν κυρίως εργάτες και δούλοι, το *birkus*, είδος παντελονιού που έφθανε ως το γόνατο ή τον αστράγαλο.

Στη στρατιωτική ενδυμασία ανήκει το *paludamentum*, η χαρακτηριστική πορφυρή χλαμύδα των αξιωματικών και το *sagum*, ένα μάλλινο ένδυμα που συγκρατούνταν με πόρπη στον ώμο των στρατιωτών.

Συνήθως οι Ρωμαίοι δεν κάλυπταν το κεφάλι: ωστόσο κατά τη διάρκεια δημοσίων ή ιδιωτικών θρησκευτικών τελετουργιών ο Ρωμαίος πολίτης κάλυπτε το πίσω τμήμα του κεφαλιού του με ένα τμήμα της τήβεννου του. Χαρακτηριστικό είναι ότι πολλοί ιδιώτες παράγγελλαν το πορτρέτο τους με το κεφάλι καλυμμένο (*capite velato*) για να δίνουν την εντύπωση του *homo pius*.

Άνδρες και γυναίκες φορούσαν μέσα στο σπίτι σανδάλια (*solae*), τα οποία αποτελούνταν απλώς από σόλα και ιμάντες, αφήνοντας το μεγαλύτερο τμήμα του ποδιού ακάλυπτο. Στις εξόδους τους φορούσαν το *calcaeus*, ένα κλειστό υπόδημα από μαλακό δέρμα που έφτανε πάνω από τον αστράγαλο και απαγορευόταν να φορεθεί από τους δούλους. Οι στρατιώτες, οι εργάτες και οι αγρότες φορούσαν τις *caligae*, δερμάτινα χαμηλά μποτάκια. *Carbatina* ήταν ένα είδος υποδήματος, στο οποίο η σόλα και το επάνω μέρος αποτελούνται από ένα ενιαίο κομμάτι δέρματος, δείγματα του οποίου βρέθηκαν σε μεγάλο αριθμό σε πηγάδια των βόρειων επαρχιών του ρωμαϊκού κόσμου.

Τα υποδήματα των γυναικών ήταν αντίστοιχα με εκείνα των ανδρών, κατασκευάζονται απλώς από πιο μαλακό δέρμα· προτιμούνται σανδάλια ή παπούτσια που δεν έφθαναν ως ψηλά στο πόδι.

Κυριότερο στοιχείο της εξωτερικής εμφάνισης αποτελούσε η κόμμωση και η περιποίηση της γενειάδας στους άνδρες. Γι αυτόν τον λόγο, τα υπαίθρια ή μέσα σε καταστήματα κουρεία ήταν αναρίθμητα και συγκέντρωναν πολύ κόσμο. Η μόδα, ο τρόπος δηλαδή της επιμέλειας των μαλλιών και της γενειάδας καθοριζόταν κατ' απομίμηση του εκάστοτε ηγεμόνα. Την εξέλιξη της κόμμωσης μπορεί κανείς να την παρακολουθήσει με τη βοήθεια των πολυάριθμων πορτρέτων από τον 1ο αι. π.Χ. ως το τέλος της αρχαιότητας. Η εικόνα όμως που έχουμε από τα μνημεία της πρώιμης και μέσης ρεπουμπλικανικής περιόδου είναι πολύ αποσπασματική, καθώς αναλογικά σώζονται πολύ λιγότερα ρωμαϊκά πορτρέτα, η χρονολόγηση των οποίων είναι συχνά αβέβαιη.

Οι Ρωμαίοι του 1ου αι. π.Χ. έως περίπου στα μέσα του 1ου αι. μ.Χ. το θεωρούσαν ένδειξη καλών τρόπων να μην έχουν εξεζητημένη κόμμωση. Ως τα μέσα του 1ου αι. μ.Χ. το ανδρικό κεφάλι έχει κοντοκουρεμένα μαλλιά με μικρές μπουκλές στο μέτωπο και στο πίσω μέρος του. Αργότερα, σύμφωνα με πορτρέτα του Νέρωνα, του

Δομιτιανού αλλά και ιδιωτών, τα μαλλιά χτενίζονται σε κλιμακωτή διάταξη δρεπανόσχημων βοστρύχων. Την εποχή του Τραϊανού απολήγουν συχνά ίσια στο μέτωπο [ΜΘ 174], με έναν ελαφρύ κυματισμό την εποχή του Αδριανού και την πρώιμη εποχή των Αντωνίνων και έως την εποχή του Σεπτιμίου Σεβήρου τα μαλλιά χτενίζονται σε πυργοειδή όγκο από πολλούς μικρούς βοστρύχους.

Οι ανδρικές μορφές είναι καλοξυρισμένες, ενώ κάποτε είναι στη μόδα ένα κοντό γένι, το οποίο γενικά αποτελεί και ένδειξη πένθους. Από την εποχή του Αδριανού ξεκινά μια σαφής προτίμηση για το κοντοψαλιδισμένο γένι και μουστάκι. Έπειτα από αρχικά κοντές γενειάδες την εποχή των Αντωνίνων και των Σεβήρων, συνηθίζονται πιο μακριές γενειάδες, κατσαρωμένες με επιμέλεια. Με τους στρατιωτικούς αυτοκράτορες του 3ου αι. μ.Χ. επανέρχεται το κοντό «στρατιωτικό» κούρεμα και η γεμάτη γενειάδα κονταίνει αισθητά. Τέλος, την κωνσταντινεια περίοδο τα μακριά μαλλιά χτενίζονται προς το μέτωπο και τα ανδρικά πρόσωπα παραμένουν αγένεια.

Εικ. 2. Γυναικεία κεφαλή ΜΘ 839 από τη Θεσσαλονίκη, 3ος αι. ή αντίγραφο του 1ου αι. π.Χ. Αποδίδεται ο πεπονοειδής τρόπος κόμμωσης (Φωτογραφικό Αρχείο Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης).

Στις γυναίκες, η μόδα των κομμώσεων ακολουθεί τα ελληνικά πρότυπα. Πάντως, στα αυτοκρατορικά χρόνια οι κομμώσεις αντιστοιχούν σε μεγάλο βαθμό στις εκάστοτε κομμώσεις των κυριών του αυτοκρατορικού οίκου, γίνονται ολοένα πιο περίπλοκες και, με τα σημερινά κριτήρια, συχνά όχι καλόγουστες. Η «πεπονοειδής» κόμμωση, με τα μαλλιά χωρισμένα σε «φέτες» έως το πίσω τμήμα του κρανίου, όπου δένονται σε διπλό δακτύλιο (εικ. 2), εμφανίζεται από τον 4ο αι. π.Χ. σε πορτρέτα· η κόμμωση παραμένει δημοφιλής και στα ρωμαϊκά χρόνια, έστω και με ορισμένες παραλλαγές. Η κόμμωση στην πρώιμη περίοδο του Αυγούστου παρομοιάζεται με εκείνη της αδερφής του, Οκταβίας: τα μαλλιά χτενίζονται σφιχτά στο κεφάλι και δένονται πίσω σε κότσο, μαζί με το μπροστινό του τμήμα, που τυλιγόταν χαλαρά στα πλάγια πάνω από τους κροτάφους: ένα άλλο τμήμα των μαλλιών ξεκινά από το πίσω μέρος του κεφαλιού και καταλήγει σε έναν επίπεδο κότσο πάνω από το μέτωπο, καλύ-

πτοντας τη χωρίστρα. Στα κατοπινά χρόνια τα μαλλιά χτενίζονται σε κοτσίδα στον αυχένα, που από τα χρόνια του Κλαυδίου εμπλουτίζεται από σειρές μικρών βοστρύχων πάνω από το μέτωπο και τους κροτάφους. Την εποχή των Φλαβίων ξεκινά η εντυπωσιακή μόδα, που διαρκεί ως την εποχή της διακυβέρνησης του Τραϊανού, με πολυώροφες δημιουργίες πάνω από το μέτωπο (εικ. 3)· συχνά χρησιμοποιούνται ψεύτικα μαλλιά ή μια στεφάνη (διάδημα). Κατά την αδριάνεια και αντωνίνεια περίοδο οι κομμώσεις γίνονται πιο απλές (εικ. 4): τα μαλλιά είναι ελαφρά κυματιστά, αρχικά με κοτσίδα στερεωμένη ψηλά, αργότερα με έναν μικρό κότσο ή δίχτυ στο πίσω μέρος της κεφαλής. Στα χρόνια του Σεπτιμίου Σεβήρου η κόμμωση γίνεται πιο πλούσια, ακολουθώντας εκείνη της συζύγου του, Ιουλίας Δόμνας: τα μακριά και έντονα κατσαρωμένα μαλλιά πέφτουν πλούσια πάνω από τα αυτιά και τον αυχένα και συχνά πλαισιώνονται από κοτσίδες. Κατόπιν περιβάλλουν και πάλι το κεφάλι σαν κράνος, ισωμένα ή με βοστρύχους κατσαρωμένους με καυτό σίδερο. Ένα δίχτυ ή ένας επίπεδος κότσος στολίζει το πίσω μέρος του κεφαλιού, από το οποίο –γύρω στο 240 μ.Χ. και μετά– ξεκινά πάνω από τη χωρίστρα μια κεντρική κοτσίδα με κατεύθυνση προς τα εμπρός και με αυξανόμενο μήκος. Γύρω στα τέλη του 3ου αι. μ.Χ. η κεντρική κοτσίδα σχηματίζει πλέον θηλιά πάνω από το μέτωπο και κατά τη διάρκεια του 4ου αι. η κόμμωση αυτή αυξάνεται σε όγκο και εμφανίζονται κομμώσεις που παραπέμπουν σε παλιότερες εποχές.

Εικ. 3. Γυναικεία εικονιστική κεφαλή ΜΘ 6685 από την Έδεσσα της εποχής των Φλαβίων με τη χαρακτηριστική κόμμωση της εποχής (Φωτογραφικό Αρχείο Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης).

Εικ. 4. Γυναικεία κεφαλή ΜΘ 1 από τη Θεσσαλονίκη. Πρώιμη εποχή Αντωνίνων με τη χαρακτηριστική κόμμωση της εποχής (Φωτογραφικό Αρχείο Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης).

Τμήματα των μαλλιών, πλεξούδες ή ακόμα και ολόκληρες περούκες βάφονταν ξανθές με σέπια της Μαγεντίας ή με εβένινο μαύρο χρώμα, που έχει εισαχθεί από τις Ινδίες. Οι ανοιχτόχρωμες περούκες από μαλλιά των γυναικών της Γερμανίας έχαιραν επίσης μεγάλης εκτίμησης.

Ανάλογες βαφές χρησιμοποιούνταν και για την ωραιότερη εμφάνιση του προσώπου και του σώματος: κιμωλία ή λευκό ψιμύθιο για το μέτωπο και τα μπράτσα, ώχρα ή λάσπη κρασιού για κόκκινα χείλη και μάγουλα, στάχτη ή σκόνη αντιμονίου για τα βλέφαρα και τα μάτια. Πυξίδες (πήλινα αγγεία για τη φύλαξη των καλλυντικών ουσιών) και δοχεία από πηλό ή αλάβαστρο περιείχαν τις κρέμες, τις αλοιφές και τα ψιμύθια για το μακιγιάρισμα του προσώπου. Χάλκινα ή οστέινα κοχλιάρια και σπατουλιτσές αποτελούν τον απαραίτητο εξοπλισμό για την παρασκευή των καλλυντικών και αρωματικών αλοιφών.

Οι Ρωμαίες συμπλήρωναν την ωραία και περιποιημένη εικόνα τους με την προσθήκη αρωμάτων που διατηρούσαν μέσα σε φιαλίδια και μυροδοχεία. Κύριος προμηθευτής των αρωμάτων –όπως και πολλών άλλων καλλυντικών ουσιών– ήταν η Ανατολή, ενώ περίφημη ήταν η *Serlasia*, η αγορά αρωμάτων στην Καπύη. Μάλιστα, η κατανάλωση των προϊόντων καλλωπισμού είχε φθάσει σε τέτοιο βαθμό, ώστε ορισμένοι αυτοκράτορες, όπως ο Τιβέριος, έθεταν στη Σύγκλητο το πρόβλημα των εισαγόμενων προϊόντων ομορφιάς ως κίνδυνο για την οικονομία της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας.

Βιβλιογραφία

- H. Blanck, Εισαγωγή στην ιδιωτική ζωή των αρχαίων Ελλήνων και Ρωμαίων (μτφρ. Α. Μουστάκα), ΜΙΕΤ, Αθήνα 2004, 118-143.
M.G. Houston, Ancient Greek, Roman, and Byzantine Costume and Decoration, Adam and Charles Black, Λονδίνο 1947.
J.L. Sebesta – L. Bonfante (εκδ.), The World of Roman Costume, The University of Wisconsin Press 1994.